

СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО АУДИТУ ТА ЙОГО СТАН В УКРАЇНІ

ВАРЛАМОВА І. С.

УДК 657.6:504:005.93 (477)

Варламова І. С. Світовий досвід запровадження екологічного аудиту та його стан в Україні

У статті досліджується одна з найважливіших проблем на сучасному етапі економічного розвитку – підтримка належного рівня екологічної безпеки на всіх рівнях функціонування економіки. Враховуючи неефективність існуючих інструментів еколого-економічного регулювання, виникає необхідність пошуку креативних рішень, які дозволяють спрогнозувати та упередити негативний вплив діяльності підприємств на навколишнє середовище, а не протистояти екологічним катастрофам після їх виникнення. Прагнення України до міжнародної інтеграції у світовий економічний простір і досягнення сталого розвитку промислових регіонів, враховуючи необхідність одночасного поєднання економічних та екологічних інтересів України, вимагає використання сучасних економічних інструментів. Одним з таких інструментів є екологічний аудит, який і досліджується у даній статті.

Ключові слова: екологічний аудит, екологічна безпека, екологічний менеджмент, екологічна свідомість, міжнародні стандарти, навколишнє середовище, підприємство, світовий досвід.

Рис.: 2. **Табл.:** 1. **Бібл.:** 10.

Варламова Ірина Сергіївна – кандидат економічних наук, доцент, кафедра обліку і аудиту, Запорізький національний університет (вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, 69600, Україна)

E-mail: Irinazny@rambler.ru

УДК 657.6:504:005.93 (477)

Варламова И. С. Мировой опыт внедрения экологического аудита и его состояние в Украине

В статье исследуется одна из важнейших проблем на современном этапе экономического развития – поддержание надлежащего уровня экологической безопасности на всех уровнях функционирования экономики. Учитывая неэффективность существующих инструментов эколого-экономического регулирования, возникает необходимость поиска креативных решений, которые позволяют спрогнозировать и предотвратить негативное влияние деятельности предприятий на окружающую среду, а не противостоять экологическим катастрофам после их возникновения. Стремление Украины к международной интеграции в мировое экономическое пространство и достижение устойчивого развития промышленных регионов, учитывая необходимость одновременного учета экономических и экологических интересов Украины, требует использования современных экономических инструментов. Одним из таких инструментов является экологический аудит, который и исследуется в данной статье.

Ключевые слова: экологический аудит, экологическая безопасность, экологический менеджмент, экологическое сознание, международные стандарты, окружающая среда, предприятие, мировой опыт.

Рис.: 2. **Табл.:** 1. **Библ.:** 10.

Варламова Ирина Сергеевна – кандидат экономических наук, доцент, кафедра учета и аудита, Запорожский национальный университет (ул. Жуковского, 66, Запорожье, 69600, Украина)

E-mail: Irinazny@rambler.ru

UDC 657.6:504:005.93 (477)

Varlamova I. S. World Experience of Introduction of Ecological Audit and its State in Ukraine

The article studies one of the most important problems of modern economic development – keeping a proper level of ecological safety at all levels of economic functioning. Taking into account inefficiency of existing instruments of ecological and economic regulation, the article speaks about appearance of a necessity of search for creative solutions, which allow forecasting and avoiding negative influence of activity of enterprises upon environment and not resist ecological catastrophes after they appear. Aspiration of Ukraine for international integration into the world economic environment and achievement of sustainable development of industrial regions, taking into account a necessity of simultaneous consideration of economic and ecological interests of Ukraine, requires the use of modern economic instruments. One of such instruments is the ecological audit, which is studied in this article.

Key words: ecological audit, ecological safety, ecological management, ecological awareness, international standards, environment, enterprise, world experience.

Pic.: 2. **Tabl.:** 1. **Bibl.:** 10.

Varlamova Irina S. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Department of Accounting and Auditing, Zaporizhzhya National University (vul. Zhukovskogo, 66, Zaporizhzhya, 69600, Ukraine)

E-mail: Irinazny@rambler.ru

Сучасний стан довкілля, кількість забруднюючих речовин у країнах як США, так і Європейського Союзу є свідченням необхідності оперативного вирішення питань щодо ефективного використання природних ресурсів промисловими підприємствами для виробництва своєї продукції і як результат діяльності зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище та стан здоров'я населення. Наступною важливим питанням для України є міжнародна інтеграція у світовий економічний простір, з одного боку, і сталий розвиток промислових регіонів, з іншого, враховуючи необхідність одночасного поєднання економічних та екологічних інтересів України.

Слід зауважити, що вирішення раніше наведених питань полягає у зміні економічного механізму вирішен-

ня екологічних проблем і запобігання екологічній кризі через впровадження світових, державних, регіональних програм і вирішення цих питань на кожному підприємстві. Ключовим моментом для ефективного аналізу екологічного стану, а також інструментом регулювання еколого-економічних відносин є екологічний аудит. Адаже він має комплексний характер, оскільки охоплює як фінансово-господарську діяльність, так і правовий аспект, що дозволяє забезпечити високий рівень дослідження екологічних проблем

Вивчення зарубіжного досвіду свідчить про те, що вже подолано значні перешкоди та пройдено досить великий шлях впровадження екологічного аудиту. Перші спроби запровадження екологічного аудиту були введені ще у 1970-ті рр. з метою оцінки стану навколишнього

середовища. Наступна спроба запровадження екоаудиту через впровадження екозвітності в Європі з'явилися ще наприкінці 80-х рр. XX століття. Важливим у етапом впровадження екологічного аудиту було прийняття Європейським Союзом у 1993 р. Програми екологічного менеджменту та аудиту. Зацікавленість станом навколишнього середовища привела до необхідності розробки та запровадження єдиних стандартів у 1995 р. (ISO 14000). На відміну від більшості країн світу в Україні запровадження екологічного аудиту почалось у 1990-ті рр. завдяки впровадженню міжнародних стандартів ISO 14000, 14001. Згодом були прийняті закони України «Про екологічний аудит», «Про охорону навколишнього природного середовища», Національні стандарти України ДСТУ ISO 19011: 2003 – «Настанови щодо здійснення аудитів систем управління якістю і (або) екологічного управління», ДСТУ ISO 14001: 1997, ДСТУ ISO 14004:1997 «Система управління навколишнім середовищем», ISO 14015:2005 – «Екологічне оцінювання виробничих об'єктів та організацій».

Про значну зацікавленість наукових осередків проблемами екологічного аудиту свідчать дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Вивченням цієї проблематики займалися міжнародні організації, розробляючи та запроваджуючи відповідні нормативно-правові акти, міжнародні програми щодо еколого-економічного регулювання.

Системні та ґрунтовні дослідження питань екологічного аудиту в Україні проводилися в рамках екологічного менеджменту. Ці дослідження знайшли свій прояв у роботах таких вчених, як О. Бондар, О. Заєць, С. Литвак, Л. Максимів, В. Навроцький, У. Новак, С. Рижкова, Ю. Сагайдак, У. Федунік, В. Шевчук [1 – 6]. Серед російських вчених питаннями екоаудиту займалися І. Потравний та Т. Сергеева [7]. Однак, незважаючи на значну кількість наукових досліджень у цій галузі, потребує додаткового аналізу тенденцій та перешкод на шляху

впровадження екологічного аудиту в Україні, використовуючи досвід високорозвинених країн світу з високим рівнем екологічної безпеки.

Метою статті є стан екологічного аудиту в Україні та дослідження перспектив його запровадження на основі досвіду провідних країн світу.

Реалії сучасного буття поставили перед Україною необхідність усвідомлення тих змін, що відбуваються у світі, пошуку креативних нетрадиційних підходів до вирішення екологічних проблем. Таким креативним інструментом є екологічний аудит. Складність дослідження екоаудиту обумовлена відсутністю єдиного підходу щодо визначення цієї категорії (табл. 1).

Незважаючи на різноманітність підходів щодо визначення екологічного аудиту, метою його проведення є забезпечення контролю за використанням природних ресурсів, забрудненням природних екосистем і перевірка дотримання нормативно-правових вимог щодо охорони навколишнього природного середовища в процесі здійснення господарської діяльності. Отже, можна визначити два основні завдання екоаудиту [8]:

- ✦ надання об'єктивної інформації про екологічні аспекти діяльності підприємства та її відповідність нормам законів, вимогам замовників;
- ✦ розробка рекомендацій щодо удосконалення системи екологічного менеджменту на підприємствах.

Але слід зауважити, що мета та завдання екологічного аудиту залежать від потреб, характеру діяльності об'єкта і визначаються замовником.

Проведення екологічного аудиту може бути добровільним (*voluntary*) та обов'язковим (*mandatory*). Перший здійснюється стосовно будь-яких об'єктів на замовлення зацікавленого суб'єкта за згодою керівника чи власника об'єкта; другий – на замовлення зацікавлених органів

Таблиця 1

Підходи до визначення категорії «екологічний аудит»

Визначення	Джерело
Методичне вивчення екологічної інформації щодо організації, об'єкта для виявлення того, в якій мірі він відповідає встановленим критеріям аудиту, моментальна фотографія екологічного стану на об'єкті, який досліджується	Всесвітній банк розвитку
Систематизована, документована, періодична та об'єктивна оцінка експлуатації об'єктів і діяльність відповідно до екологічних вимог	Агентство з охорони навколишнього середовища США
Систематизований, документований, підтверджений процес об'єктивного отримання і оцінки відомостей аудиту для визначення відповідності або невідповідності критеріям аудиту специфічної діяльності в галузі оточуючого середовища	ISO 14011 : 1996
Систематичний та незалежний аналіз, який дозволяє визначити відповідність діяльності й результатів щодо якості запланованих заходів, а також впровадження заходів та їх відповідність поставленим цілям	ISO 14011 : 1996
Дослідження навколишнього середовища, яке проводиться для визначення впливу на довкілля та потенційних зобов'язань, пов'язаних з переходом власності або подальшою діяльністю	Європейський банк реконструкції та розвитку
Засіб, інструмент управління, який передбачає систематизовану, документовану, періодичну та об'єктивну оцінку, наскільки відповідає організаційна система, управління охороною навколишнього середовища, функціонування обладнання екологічних цілям, а також оцінку відповідності діяльності виробництва екологічній політиці підприємства, включаючи і відповідність нормативним вимогам	Міжнародна торгівельна палата. Рада ЄС

виконавчої влади або органів місцевого самоврядування щодо об'єктів або видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку. Порівнюючи процедуру проведення екоаудиту в Україні та розвинених країнах світу, можна виокремити характерні особливості (рис. 1).

- ✦ повної відкритості та правдивості фахівців на підприємстві щодо аналізу всіх екологічних аспектів;
- ✦ спільної, налагодженої співпраці команди аудиторів і фахівців підприємства.

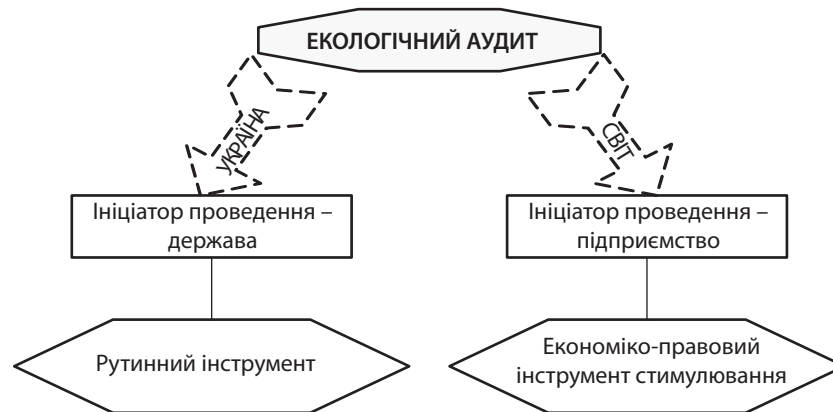

Рис. 1. Порівняння екоаудиту в Україні та інших країнах світу

Слід зауважити, що особливості аудиторської перевірки залежить від конкретно поставленого завдання та специфіки діяльності підприємства. Серед найбільш поширених різновидів екологічного аудиту можна виділити: екологічну експрес-оцінку інвестиційних ризиків; оцінку екологічного стану певної території; ЕА продукції на стадії маркетингових досліджень, аудит системи ЕМ підприємства, технологічний аудит на стадії виробництва.

Суб'єктами ЕА є замовники, представлені зацікавленими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, а також керівниками чи власниками об'єктів, і виконавці – юридичні чи фізичні особи (екологічний аудитор), кваліфіковані для його здійснення.

Але незважаючи на значні позитивні риси екологічного аудиту, він супроводжується відповідними ризиками, основний з яких полягає у невідповідній оцінці екологічних питань, що зумовлене: надмірною довірою до даних екологічного менеджменту і системи внутрішнього контролю; недостатністю інформації або аудиторських процедур, помилковою інтерпретацією аудитором отриманих даних; недостатнім обсягом вибірки, часовими обмеженнями проведення; використанням невідповідних методів перевірки.

Підсумком екологічного аудиту є звіт щодо дотримання екологічних вимог і збереження довкілля, який має містити загальні відомості про об'єкт і замовника ЕА, підстави для проведення ЕА, його мету, завдання, програму, виконавців, обсяг виконаних робіт, законодавчу базу для проведення аудиту, характеристику фактичного стану об'єкта ЕА, висновки щодо виявлених невідповідностей екологічних характеристик об'єкта аудиту вимогам законодавства, відомості щодо одержувачів звіту [9]. На жаль, висновки екологічного аудиту в Україні мають рекомендаційний характер і не є обов'язковими для управління підприємством. Досвід провідних країн світу показує, що ефективність екологічного аудиту залежить від трьох факторів:

- ✦ зацікавленості керівництва та власників підприємства у проведенні аудиту;

Відповідно до національних особливостей можна сформулювати необхідні умови для розвитку і запровадження системи екологічного аудиту в Україні (рис. 2).

Результати екологічного аудиту, як і будь-якої перевірки, повинні бути представлені у відповідній формі. Так, у країнах ЄС, де використовуються стандарти EMAS (*Environmental Management and Audit System*), результати аудиту оформлюються у вигляді екологічної декларації, яка є обов'язковою для опублікування (одна з основних відмінностей від стандарту ISO 14001). Так, на сайтах міжнародних компаній на зразок Nokia, Sony Ericsson тощо можна отримати відкритий доступ до екологічних декларацій за кожним товаром. Така екологічна декларація містить інформацію про вплив на довкілля при розробці, виробництві та використанні продукту виробництва. В Україні екологічні декларації розробляють лише окремі підприємства. Здебільшого вони мають форму «транспортного документа», в якому з екологічної інформації зазначається лише сума сплачених податків і зборів. Перспективою використання екологічних декларацій усіма підприємствами є перехід на стандарти EMAS або внесення поправок в існуючі законодавчі норми. На нашу думку, екологічну декларацію слід складати в обов'язковому порядку для кожного виду продукції та надавати покупцю. Основними її елементами повинні бути: інформація про виробника (у тому числі щодо показників впливу на довкілля, інформація про товар (у тому числі вплив на довкілля при розробці, виробництві та на здоров'я людини при використанні), інші показники, які стосуються охорони довкілля, екологічна політика підприємства (тобто, якими екологічними стандартами керується підприємство у своїй діяльності, які природоохоронні заходи здійснює, розмір екологічного податку, інформація про економічні санкції, які були здійсненні по відношенню до нього), важливі зміни з часу подання попередньої декларації.

Варто зазначити, що вимоги EMAS відповідають стандарту ISO 14001 практично в усіх аспектах, що дало змогу подолати невідповідність окремих принципів

положень перелічених документів. Аудитор у своїй діяльності може користуватися вимогами цих двох стандартів одночасно. Стандарти серії ISO 14000 та системи EMAS підвищують рівень довіри до організації, поліпшуючи її імідж в очах партнерів, громадськості та інших зацікавлених осіб, посилюють конкурентоспроможність на товарних ринках, дають змогу заключати нові контракти [3, с. 63 – 64].

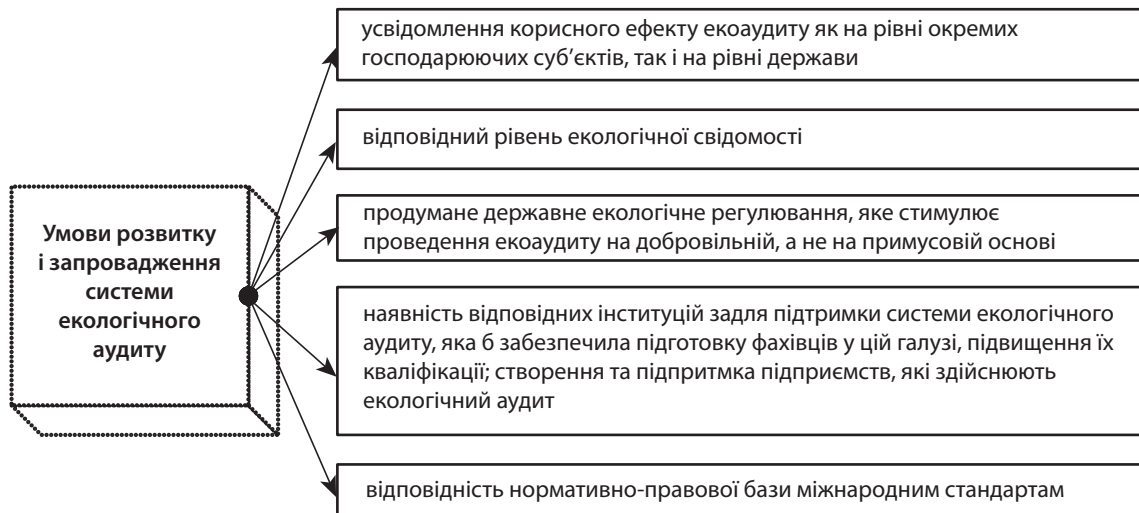

Рис. 2. Умови розвитку і запровадження системи екологічного аудиту в Україні

Система EMAS не розрахована на цінове, кількісне, технологічне та інше регулювання. Йдеться скоріше про створення для підприємств таких стимулів, економічних – у першу чергу, що спонукають їх до добровільного прийняття офіційних директив у сфері екологічного менеджменту.

Надзвичайно важливим аспектом ЕА є впровадження екологічних паспортів. Вони розробляються з метою визначення впливу підприємств на навколишнє середовище і контролю за дотриманням природоохоронних норм і правил у процесі господарської діяльності. Підприємства вважають, що впровадження екопаспортів не є вигідним для них як з фінансового (витрати на створення екопаспорту несе саме підприємство), так і з інвестиційного боків. Екологічний паспорт відображає реальний вплив підприємства на довкілля. Тому, якщо керівництво не замислюється над мінімізацією шкідливих викидів чи відходів, екопаспорт набагато знизить рівень інвестиційної привабливості цього підприємства.

Екологічні паспорти повинні стати новим етапом у розвитку екологічного аудиту в Україні. Необхідно не лише запровадити обов'язкову наявність таких паспортів, а й публічний доступ до інформації. Це дасть змогу вчасно отримувати інформацію про зміни впливу українських підприємств на екологію, контролювати ситуацію, що склалася, виявляти порушників і застосовувати до них санкції, попереджати виникнення екологічних катастроф (на зразок трагедії на ЧАЕС), розробити комплексну природоохоронну програму з урахуванням конкретних показників, полегшити процедуру екологічного аудиту на підприємстві.

Проблемним в Україні залишається питання відповідальності за порушення екологічного законодавства. По-перше, важко довести безпосередньо факт здійснення такого правопорушення. По-друге, найпоширенішим видом санкцій за екологічний злочин залишаються штрафи, які для великих підприємств (основних забруднювачів довкілля) настільки незначні, що підприємство продовжує свою діяльність, не замислю-

ючись над здійсненням заходів щодо збереження природного середовища. Наприклад, за одну тону викидів українські підприємства платять 10 копійок, коли в країнах Європи – сотні євро (у Великобританії розмір екологічного штрафу повинен бути великим – наскільки, аби стати фінансово не вигідним для підприємства [1, с. 44 – 46]; у Великобританії також спеціально створено органи (*The Environment Agency and Natural England*), до компетенції яких входить притягнення до відповідальності правопорушників екологічного законодавства, намагаються створити настільки несприятливі фінансові умови, щоб він не допустив таке правопорушення в майбутньому [10]. Проте, юридична відповідальність забруднення навколишнього середовища має в основному не відновлювальний, а компенсаційний характер. Тому незалежно від того, який розмір штрафу буде сплачено, навколишнє середовище не повернеться до попереднього стану. Виникає необхідність реформування системи екологічного оподаткування, яка має включати такі заходи: розширення бази оподаткування; збільшення ставки екологічного податку; застосування різних видів гнучких екологічних податків – для обмеження виробництва і споживання екологічно небезпечної продукції; використання податкових пільг у межах податкової та фінансово-кредитної політики – для підвищення рівня інвестиційної привабливості підприємств.

Для усунення існуючих проблем у сфері охорони довкілля екологічний аудит внесено до переліку пріоритетних заходів реалізації Концепції сталого розвитку в Україні, Національної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра, інших заходів у сфері охорони навколишнього природного середовища, використання ресурсів і гарантування екологічної безпеки. Першочерговим

завданням в таких умовах є вдосконалення нормативно-правової бази, підготовка аудиторів, створення аудиторських фірм з проведення екологічного аудиту.

Корисним для України може бути досвід США, Німеччини, Франції, які використовують програми космічного і он-лайн моніторингу (*space and on-line monitoring*) екологічної ситуації. Для заохочення проведення екологічного аудиту державі необхідно донести до керівництва важливість такої перевірки. Витрати на проведення повинні відшкодовуватись з бюджету. Щорічно потрібно складати рейтинги підприємств щодо впливу на довкілля. Необхідно впровадити систему податкових знижок для «екологічно чистих» виробників і тих, хто регулярно проводить ЕА. Ще одним мотиваційним чинником може стати першочергове право на держзакупівлі у підприємств, які проводять ЕА.

ВИСНОВКИ

Для покращення екологічної ситуації нашої держави необхідним є проведення комплексу законодавчих, соціально-економічних, технологічних і системно-контрольних заходів, основним серед яких є екологічний аудит. Зокрема, для подальшого розвитку ЕА необхідним є вдосконалення Закону України «Про екологічний аудит» та інших екологічних нормативно-правових актів, у тому числі у закріпленні обов'язковості проведення екологічного аудиту для підприємств, які працюють в умовах підвищеної небезпеки. Доцільним також є запровадження щоквартальної звітності у формі екологічної декларації, введення екологічної паспортизації для об'єктів підвищеної небезпеки, розробка дієвої системи штрафних санкцій та стимулів. Такі заходи дозволять не лише ідентифікувати об'єкт, який має нести відповідальність за викиди забруднюючих речовин, а й надати економічну оцінку та знизити ризики негативного впливу господарської діяльності на довкілля та здоров'я людей. Таким чином, екологічний аудит є гнучким інструментом реалізації прав громадян на безпечне довкілля та екологічну безпеку на всіх рівнях функціонування економіки. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондар О.** Екологічний аудит: світовий досвід і вітчизняні реалії / О. Бондар, Г. Білявський, Ю. Саталкін, М. Пилипчук // Вісник НАН України. – 2011. – № 4. – С. 42 – 51.
2. **Заєць О. М.** Екологічний аудит в Україні / О. М. Заєць // Управління розвитком. – 2011. – № 2(99). – С. 44 – 45.
3. **Максимів Л. І.** Порівняльний аналіз інструментів екологічного менеджменту / Л. І. Максимів // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.9. – С. 61 – 65.
4. **Новак У. П.** Роль екологічного аудиту в контексті інтеграції України до світової організації торгівлі // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – Вип. 18.5 – С. 38 – 43.
5. **Сагайдак Ю. А.** Проблеми та перспективи впровадження екологічного аудиту в Україні / Ю. А. Сагайдак, Т. Б. Харченко // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури. – 2011. – № 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_30/Sagaidak.pdf

6. **Федуник У. П.** Екологічний аудит: питання теорії і практики / У. П. Федуник // Науковий вісник НЛТУ України : збірник науково-технічних праць. – 2005. – Вип. 15.4. – С. 295 – 301.

7. **Сергеева Т. В.** Экологический аудит : учебное пособие / Т. В. Сергеева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005.

8. **Басанцов І. В.** Екологічний аудит в Україні: актуальність, проблемні питання та напрями удосконалення / І. В. Басанцов, О. С. Пантелейчук // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 1. – С. 38 – 46.

9. Про екологічний аудит : Закон України від 24.06.2004 р. № 1862-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1862-15>

10. Environmental offences: the panel's advice to the court of appeal [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.corporateaccountability.org/dl/Sentfinal.pdf>

REFERENCES

Bondar, O., Biliavskiy, H., and Satalkin, Yu. "Ekolohichniy auydt: svitoviy dosvid i vitchyzniani realii" [Environmental audit: international experience and domestic realities]. *Visnyk NAN Ukrainy*, no. 4 (2011): 42-51.

Basantsov, I. V., and Panteleichuk, O. S. "Ekolohichniy auydt v Ukraini: aktualnist, problemni pytannia ta napriamy udoskonalennia" [Environmental audit in Ukraine: актуальність, проблемні питання та напрями удосконалення]. *Mekhanizm rehulivannia ekonomiky*, no. 1 (2010): 38-46.

"Environmental offences: the panel's advice to the court of appeal" <http://www.corporateaccountability.org/dl/Sentfinal.pdf>

Fedunyk, U. P. "Ekolohichniy auydt: pytannia teorii i praktyky" [Environmental audit: Theory and practice]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, no. 15. 4 (2005): 295-301.

[Legal Act of Ukraine] (2004). <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1862-15>

Maksymiv, L. I. "Porivnialnyi analiz instrumentiv ekolohichnoho menezhmentu" [Comparative analysis of environmental management tools]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, no. 18.9 (2008): 61-65.

Novak, U. P. "Rol ekolohichnoho auydy v konteksti intehratsii Ukrainy do svitovoi orhanizatsii torhivli" [The role of environmental auditing in the context of Ukraine's Integration into the World Trade Organization]. *Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy*, no. 18. 5 (2008): 38-43.

Sahaidak, Yu. A., and Kharchenko, T. B. "Problemy ta perspektyvy vprovadzhennia ekolohichnoho auydy v Ukraini" [Problems and prospects of environmental audit in Ukraine]. http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppei/2011_30/Sagaidak.pdf

Sergeeva, T. V. *Ekologicheskii auydt* [Environmental audit]. Moscow: YuNITI-DANA, 2005.

Zaiets, O. M. "Ekolohichniy auydt v Ukraini" [Environmental audit in Ukraine]. *Upravlinnia rozvytkom*, no. 2 (99) (2011): 44-45.